

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rîfât, "araz" *md.*; Tehânevî, *Keşşâf*, "araz", "cevhâr" *md.leri*; Rıza Tefvîk, *Kâmûs-ı Felsefe*, "accident" *md.*; Aristoteles [Aristo], *Metafizik* (trc. Ahmet Arslan), İzmir 1985, 1025^a 10; 1026^a 30-1028^a 5; Eş'arî, *el-Lûma*, s. 55; a.mlf., *Maķâlât* (Ritter), s. 303-313, 319, 327, 334, 344-348, 358-362, 367-372, 373-374, 376-378, 405, 548-549, 566-570; Mâtürîdî, *el-Āķide*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2188, vr. 1^a; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 12-17; Ebû Abdullah el-Hârîzmî, *Mefâtîhu'l-Āulûm*, Kahire 1342, s. 86; Kindî, *Resâ'il*, I, 61-63, 67; Fârâbî, *Kitâbü El-fâzî'l-mûstâ'ele fî'l-mantık*, Beyrut 1986, s. 76-77, 79, 86; Bâküllânî, *et-Temhîd* (nşr. R. J. McCarthy), Beyrut 1957, s. 11, 18, 22, 40-41; İbn Fûrek, *Mücerredü Maķâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Ħasan el-Eş'arî* (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1986, s. 257, 265; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Üşûlî'l-Ħamse*, s. 91-93; a.mlf., *el-Muĥîr bi't-teklîf*, s. 40-42, 54-57; İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, s. 57-58, 93-152, 220-229; a.mlf., *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 7, 57, 200-201; Baġdâdî, *Üşûlü'd-dîn*, s. 36-37, 40-56, 67; a.mlf., *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 115-116; İbn Hazm, *el-Faşî* (Umeyre), V, 161, 175-178, 183, 193-195, 201, 237-239; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *er-Resâ'ilü'l-âşr*, Kum, ts. (Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî), s. 68-79; Cüveynî, *eş-Şâmîl fî üşûlî'd-dîn* (nşr. Ali Sâmî en-Neşâr), İskenderiye 1969, s. 166-213; Ebû'l-Yûser el-Pezdevî, *Üşûlü'd-dîn*, Kahire 1383/1963, s. 11-15; Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm* (nşr. Süleyman Dünâyâ), Kahire 1961, s. 94, 98; a.mlf., *el-İktisâd fî'l-i-tikâd*, Beyrut 1403/1983, s. 19-21; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2907, vr. 17^a-24^b; Kâdî Ebû Ya'lâ, *el-Muĥtemed fî üşûlî'd-dîn* (nşr. Vedî Zeydân Haddâdî), Beyrut 1974, s. 36-37; Şehristânî, *Nihâyetü'l-iķdâm*, s. 11, 143-149, 151; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 19, 20, 41, 63; İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt* (nşr. Maurice Bouyges - S. J.), Beyrut 1930, s. 139, 140, 365; a.mlf., *el-Keşf an menâhici'l-edille*, Kahire 1388/1968, s. 48-51, 52-53; a.mlf., *Telhîşü Kitâbî'l-Mekûlât*, Kahire 1980, s. 79-80; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, VI, 36, 41, 90-91, 102-103, 343; VIII, 150; XII, 318; a.mlf., *Mecmû'atü'r-resâ'il*, III, 365-366; IV, 209-211; Beyzâvî, *Tevâlî'u'l-envâr*, İstanbul 1305, s. 157-162; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâķîf*, I, 426, 428-447; Süyûrî, *İrşâdü't-tâlibîn ilâ nehci'l-müsterşidîn* (nşr. Mehdi er-Recâî), Kum 1405, s. 27-34, 59, 69-70, 91, 131-142; İzhâhu'l-meknûn, II, 269; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 237, 275; II, 15; a.mlf., "Ebû Bekr Bâküllânî", *DİFM*, III/5 (1931), s. 137-172; a.mlf., "Araz", *İTA*, I, 471-472; Ali Sâmî en-Neşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fî'l-İslâm*, İskenderiye 1962, I, 599; İbrâhîm Medkûr, *el-Muĥtemedü'l-felsefi*, s. 118; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 304-305, 386; Cemil Salîbâ, *el-Muĥtemedü'l-felsefi*, II, 68, 71; Ca'fer Âl-i Yâsîn, *el-Mantıķu's-sinevî*, Beyrut 1983, s. 27, 35-36, 43-44; A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı* (trc. Mehmet Daġ), Ankara 1983, s. 73, 89, 94-95, 132; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları İşığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 208-212; M. Şemseddin, "Mütekelimîn ve Atom Nazariyesi", *DİFM*, I (1925), s. 68, 72, 95, 97-98, 100; M. Şerefeddin Yalıtıkaya, "Araz", *İA*, I, 557-558; F. Rahman, "Arad", *El² (Fr.)*, I, 623; a.mlf., "Araz", *Elr.*, II, 271-273.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

ARAZBAR

Türk müzikisinde
birleşik bir makam.

Terkip edeni bilinmemekle beraber en eski örneğinin Kırım hanlarından II. Gazi Giray Han'ın (ö. 1607) bir eserinde görülmesine bakılırsa dört buçuk asırdan beri kullanıldığı tahmin edilebilir.

Öteden beri nazariyat kitaplarıyla sözlük ve ansiklopedilerde bu makam dizisinin çârgâh perdesi üzerinde rast (veya acemli rast) beşlisine uşşak dörtlüsünün ilâvesiyle meydana geldiği ifade edilmiştir. Ancak bütün bu tariflerden sonra makama örnek gösterilen eserlerde karcıgarlı bir karar seyri görülmektedir. Bu seyir de bir geçki değil bütün eserlerde müşterek bir aslî unsur olduğundan karcıgarlı bir tarif yapılması zaruridir. Şu halde arazbar makamı çârgâh perdesi üzerindeki rast beşlisine karcıgarlı bir karar seyrinin eklenmesinden meydana gelmiştir. Nota yazımında donanımına karcıgar makamının ârizaları yazılır. Makamın güçlülere gerdâniye ve çârgâh perdeleri, durağı düğâh perdesidir. Bütün birleşik makamlar gibi seyri incidir.

Makama örnek olarak Sermüezzîn Sâdullah Efendi'nin çenber usulündeki "Her ne dem hûbân ile bezme o verd-i ter gelir" mısraı ile başlayan bestesi ile Tanbûrî Emin Aġa'nın saz semâisi gösterilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezgi, *Türk Müzikisi*, I, 140-142; IV, 238-239; Arel, *Türk Musikisi*, s. 98; Karadeniz, *Türk Musikisi*, s. 102-103, 371-372; Rauf Yektâ, "La Musique Turque", *EMDC*, V, 3004-3005.

CİNUÇEN TANRIKORUR

Arazbar
makamı
dizisi
ve seyir
örneği

Arazbar-büselik
makamı
dizisi
ve seyir
örneği

ARAZBAR-BÜSELİK

Türk müzikisinde
birleşik bir makam.

III. Selim tarafından terkip edilmiştir. Dizisi, arazbar makamı seyrine büselik dörtlü veya beşlisinin eklenmesinden meydana gelir. Nota yazımında donanımına, karar kalıbı olan büseliğın gereği olarak hiçbir ârıza konmamalıdır. Makamın güçlülere gerdâniye, dik hisar ve çârgâh perdeleri, durağı düğâh perdesidir. Çoğunlukla dik hisarda segâh makamı, çârgâhta nikriz makamı çeşnisiyle karar verilir. Seyri incidir.

Arazbar - büselik makamına örnek olarak Zeki Mehmed Aġa'nın ağır düyek usulündeki peşrevi, Suyolcuzađe Sâlih Efendi'nin ağır çenber usulündeki "Zahmdâr-ı hayretim, daġımla yârem çâğlarım" mısraı ile başlayan bestesi ile Hacı Sâdullah Aġa'nın "Al gönlümü âyine-i ma'nâdir bu" mısraı ile başlayan yü-rük semâisi gösterilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezgi, *Türk Müzikisi*, I, 223-224; IV, 260; Arel, *Türk Musikisi*, s. 115-116; Karadeniz, *Türk Musikisi*, s. 152, 622.

CİNUÇEN TANRIKORUR

ARAZÎ

(الاراضى)

Nevelerine göre kendisine
çeşitli hükümler bağlanan yer, toprak.

Arazi kelimesi "yer" anlamına gelen Arapça arzın çoğuludur. Genel kaideye uygun olan çoğul şekilleri arazûn ve urüz ise de asıl kullanılan, gayri kıyâsî çoğul

kalıplardan olan arâzîdir. Günümüz ve eski hukuk dilinde de bu ifade tercih edilmiştir (bk. *Lisânü'l-‘Arab*, "arz"; *TMK*, md. 632; *Ak*, md. 1 vd.). Arazinin hukukî statüsünün tam olarak anlaşılabilmesi için diğer toplumlarda, İslâm hukukunda ve Osmanlı uygulamasında arazinin hukukî durumu ve özellikle mülkiyetiyle ilgili hükümleri ve tarihî gelişimi özetlemek gerekir.

A) Çeşitli Topumlarda Arazi. İkel toplumlarda arazi mülkiyetinde ruhanî ve mistik yön ağır basmaktadır. Bu sebeple insanlar bazı menkul eşyaların dışında hiçbir şeye mâlik olamayacaklarını sanıyorlar, ilâhîlik vasfından dolayı araziye sahip çıkamıyorlardı. Onların inançlarına göre insana ve araziye hâkim olan ilâhlardı. Denizler, dağlar ve bahçeler de ilâhlaştırılmış olan arazinin parçalarıydı. Zamanla arazinin mâliki ve hâkimi olarak ilâhların temsilcileri sayılan hükümdarlar kabul edilmeye başlandı. Sumerler toprağa taparlardı. Mısırlılar Nil nehrinin kendilerine ilâhî bir armağan olduğunu kabul ederlerdi. Romalılar mukaddes şeylerin (res divini Juris) başında araziye de sayarlardı. Yahudiler toprağın rabbe ait olduğuna inanmaktadırlar. Yunanlılar'ın en eski ibadet şeklinin toprağa tapınma olması da bu inançtan ileri gelmektedir. Hatta en büyük tanrıları yer tanrısı olan Demetre'dir. Tatarlar evcil bazı hayvanlar dışında hiçbir şeye mâlik olamayacaklarına inanırlardı.

Arazi üzerindeki bu ilâhî mülkiyet anlayışı zamanla yerini krallar, emirler ve senyörler mülkiyeti anlayışına terketmiştir. Cermenler'de toprağa ancak emirler ve reisler sahip olabilmekteydi. Reisler araziye nöbetleşe halka taksim ederlerdi. Bâbil hukukunda da benzeri uygulama görülmektedir. Ortaçağ'da Avrupa'da hâkim olan feodal toprak düzeni de bundan farklı değildi. Senyör denilen bazı savaşçılar belli toprak kesimlerinin mâlikiydi. Toprağı işleyen köylü yarı köle durumunda yani serfti. Arazi de dahil her türlü taşınır ve taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkı ancak 1789 Fransız İhtilali'nden sonra 1791 tarihli فرمانla fertlere de tanınmıştır.

B) İslâm Hukukunda Arazi. İslâm'da toprağın ilâhîlik vasfından dolayı mülkiyete konu olmayacağı şeklinde bir telakkî mevcut değildir. Yerin, göğün, her şeyin yaratıcısı Allah olduğundan itikadî açıdan her şeyin gerçek mâlikinin de Allah olduğu temel ilkedir. Ancak bu hukukî mânada mülkiyet hakkının fertlere ta-

nınmasına engel değildir. Sadece fertler bunu Allah'ın ihsanı bilerek ona göre tasarrufta bulunmaya davet edilmiştir. Son zamanlarda ortaya atılan bazı iddiaların aksine, İslâm hukukunda arazi hem kamu mülkiyetine hem de ferdî mülkiyete konu olabilmektedir. Arazinin ferdî mülkiyete konu olabildiğini gösteren Kur'an âyetleri ve hadisler mevcuttur (bk. el-Bakara 2/107, 267; el-En'âm 6/141; er-Rahmân 55/1-10; hadisler için bk. Wensinck, *Mu'cem*, "arz" md.).

Bütün İslâm hukukçuları arazinin hem özel hem de kamu mülkiyetinin konusu olabileceğinde ittifak etmişlerdir. Ancak arazinin müslümanların eline geçiş tarzının arazi mülkiyetine etkili olduğunu belirtmişler ve bu konuda bazı farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşler özetle şöyledir:

1. Ahalisi Müslüman Olan Arazi. Bütün İslâm hukukçuları, herhangi bir savaş söz konusu olmaksızın ahalisi müslüman olan arazinin, üzerinde yaşayan tebaanın özel mülkleri olduğunda ittifak etmişlerdir. Devletin bu gibi mülk araziler üzerinde hiçbir tasarruf ve mülkiyet hakkı yoktur. Medine, Taif, Yemen, Bahreyn ve Endonezya arazileri gibi. Devlet bunlardan sadece *öşür** alabilir. Bunlar *arâzî-yi öşür*yledir (Ebû Yûsuf, s. 68-69).

2. Barış Yoluyla Elde Edilen Arazi. Müslüman olmamakla beraber İslâm devletiyle barış yapmak isteyen ve İslâm devletinin tebaası olmayı kabul eden insanlara ait arazinin mülkiyet durumu, müslümanlarla yaptıkları sulh akdinin hükümlerine tâbidir. Bu konuda Hanefî hukukçularla diğer İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılığı vardır. Hanefîler'e göre bu arazi gayri müslim ahaliye mülkleri olarak bırakılmakta ve İslâm devleti bu çeşit araziden sadece *haraç** alabilmektedir. Bu arazi *arâzî-i harâciyyenin* bir çeşididir (Ebû Yûsuf, s. 69 vd.; Ebû Ubeyd, s. 189 vd.). Diğer İslâm hukukçuları ise ya Hanefîler'in dediği gibi yerli gayri müslim ahaliye terkedileceğini, yahut da sulh akdi ile arazinin kuru mülkiyetinin (*rakabe**) müslümanlara ait olduğunu, fakat belli bir kira bedeli karşılığında yerli ahaliye kiralanacağını ileri sürmüşlerdir. Bu çeşit araziye müslümanlara vakfedilen arazi denmekte ve bununla arazinin üzerinde temlikî tasarrufta bulunulmayacağı kastedilmektedir. Yoksa burada hukukî anlamda vakıf arazi söz konusu değildir (Şâfiî, IV, 104; İbn Kudâme, II, 583 vd.).

3. Savaş Yoluyla Elde Edilen Arazi. Bu arazi konusunda önemli görüş ayrılıkları mevcut olup bu görüşleri dört ana grupta toplamak mümkündür. a) Şâfiîler, Zâhirîler ve Hanbelîler'le Mâlikîler'den bir gruba göre, devlet reisi bu çeşit araziye savaşa katılan gazilere taksim eder; ancak gaziler kendi rızalarıyla bu haklarından amme menfaati namına vazgeçerlerse devlet reisi bu araziye müslümanlara vakfedebilir yani kamuya tahsis eder (Şâfiî, IV, 103). b) Ca'ferîler'e ve Mâlikîler'in çoğunluğuna göre bu çeşit arazi devlet reisinin vakfetmesine gerek kalmadan sadece fethedilmekle müslümanlar için vakıf haline gelir (İbn Kudâme, II, 581-583). c) Hanbelî mezhebinde tercih edilen diğer bir görüş de devlet reisinin araziye gazilere taksim etme veya müslümanlara vakfetme hususunda tercih hakkına sahip olduğu yolundadır (Ebû Ubeyd, s. 70 vd.; İbn Kudâme, II, 581-583). d) Hanefîler'e ve Zeydîler'e ait son görüş ise devlet reisine kamu yararına göre tercihte bulunmak üzere üç ayrı hak tanımaktadır. 1. Gazilere taksim ve temlik etmek. Buna esas teşkil eden hadise, Hz. Peygamber'in Hayber arazisini gazilere taksim edişidir. Bu durumda arazi, mülk arazi çeşitlerinden olan *öşür* arazisi haline gelir. 2. Yerli gayri müslim ahalinin mülkü olmak üzere ellerinde bırakmak. Hz. Ömer'in Haşr sûresinin yedinci âyetine ve ashâbın icmâına dayanarak yeni fethedilen Irak arazisini (Sevâd-ı Irak) gazilere taksim etmeyip yerli gayri müslim ahaliye bırakması ve onları haraca bağlaması bu görüşün esasını teşkil eder. 3. Arazinin rakabesini beytümâlê bırakıp tasarruf hakkını ahaliye vermek. Bütün mezheplerde nazarî olarak kabul edilen, ancak asıl uygulamasını Osmanlı Devleti'nde bulan beytümâl arazisi (mîrî arazi) uygulaması bunun en güzel örneğidir (bk. Ebû Yûsuf, s. 30 vd.; Tahâvî, III, 246-251).

4. Ahalisi Sürgün Edilen Arazi. Bu çeşit arazi Hanefîler'e göre ya ahaliye terkedilir ve bu durumda haraç arazisi olur veya beytümâlê bırakılır. Hanefîler dışındaki diğer İslâm hukukçuları ise bazı görüş ayrılıklarına rağmen İslâm cemaati lehine vakıf olacağını savunmaktadırlar.

Sonuç olarak, İslâm devletinin teşekkülünden sonra müslümanlara ait araziler şu statülere tâbi tutulmuştur: Ahalisi kendiliğinden müslüman olan veya savaş yoluyla fethedilip de gazilere taksim edilen arazilere, *öşür* vergisine tâbi

tutuldukları için arâzî-i öşriyye denmiştir. Hz. Peygamber tarafından fethedilerek gazilere taksim edilen Hayber arazisi ve kendiliğinden müslüman olan Yemen ve Bahreyn arazisi bu durumdadır. Bunlar mülk arazilerdir. Barış yoluyla haraç vergisine bağlanan yahut savaşla elde edildiği halde gazilere dağıtılmayıp yerli gayri müslim ahaliye bırakılan yerlere arâzî-i harâciyye denmektedir. Hanefîler'e göre Irak arazisi bu çeşit arazilerin başında gelmektedir. Arâzî-i harâciyye statüsünü bütün ayrıntılarıyla ilk uygulayan Halife Ömer olmuştur. Basra ve çevresi bu uygulamanın dışında tutularak öşür arazisi kabul edilmiştir. Daha sonraları Mısır ve Suriye arazilerinin de harâcî arazi statüsünde bulunduğu nazari ve tatbiki alanda kabul edilmiştir. Ancak bu araziler meydana gelen harpler ve muhaceretler sebebiyle zamanla beytümâl arazisine dönüşmüştür. Öşür arazisi veya harâcî arazi statüsüne tâbi olmayan bir üçüncü grup arazi daha vardır ki bunlara Hanefîler beytümâl arazisi, arz-ı tazîf, arâzî-i memleket vb. adlar vermişlerdir. Osmanlı padişahları "şer'-i şerîf" in kendilerine tanıdığı tercih hakkını kullanarak Anadolu arazisini bu statüye tâbi kılmışlardır. Hanefîler'in dışındaki diğer İslâm hukukçuları ise bu çeşit araziye "müslümanlar için vakıf arazi" adını vermişler ve Irak arazisini bu şekilde nitelendirmişlerdir. Ancak bu tabirle kastedilen arazi gerçek vakıf arazisi değildir. Bundan, bu çeşit arazinin rakabesinin her çeşit temlikî tasarruflardan uzak tutularak kamuya (müslümanlara) ait olması ve işletilerek elde edilecek gelirin de müslümanların ihtiyaçlarına sarfedilmesi mânası anlaşılmalıdır. Bu ise Osmanlılar'ın uyguladığı mirî arazi rejiminden başka bir şey değildir. Ancak bazı Avrupa ve Türk hukukçularının vakfın bu anlamı konusunda hataya düştükleri görülmektedir. Irak arazisi hususundaki uygulamada Hanefîler'in görüşü tercih edilmiş ve Irak arazisi sahiplerinin mülkü olarak alınıp satılmıştır, hatta vakfedilegelmiştir.

Buna göre öşür ve haraç arazilerinin mülk arazi olduğu, müslümanlara vakıf yahut beytümâl arazisi denilenlerin mirî araziye benzediği anlaşılmaktadır. Mülk arazi sahipleri bunlardan bir kısmını sahih olarak vakfedince de gerçek anlamda vakıf arazi çeşidi ortaya çıkmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tapu tahrir defterlerinde bulunan kayıtlardan anlaşıldığına göre bu üç çeşit

arazi Abbâsiler ve Eyyübîler devrinden beri mevcuttur (BA, TD, nr. 522). Bunların yanında, umumun veya ammeden bir kısmının menfaatine terk edilen caddele, meydanlar ve meralar gibi İslâm'ın ilk devirlerinden beri bilinen ve **metrûk arazi** denilen arazi türü vardır. Osmanlı kanunnâmelerinde bu çeşit arazinin zikredilmemesi onun mevcut olmadığını göstermez. 1274 tarihli arazi kanunnâmesiyle bu arazi hakkındaki statü kanunlaştırılmıştır. Fıkıh kitaplarının hepsinde bu çeşit arazilere mahsus hükümler vardır (meselâ bk. *Mecelle*, md. 1271). Ayrıca, "sahipsiz ve ölü yerler" demek olan **arâzî-i mevât** da bütün fıkıh kitaplarında "İhyâ-i Mevât" başlığı altında incelenmektedir. Bunlar *Mecelle*'de kısmen de olsa aynen tedvin edilmiştir (bk. md. 1270-1291).

Hanefîler'in araziye tasnif hususunda ki görüşleri uygulamada kendisini kabul ettirmiş, Abbâsiler, Eyyübîler, Memlükler, Selçuklular ve Beylikler döneminde söz konusu tasnif esas alınmıştır.

C) **Osmanlı Uygulaması.** Osmanlı Devleti, İslâm hukukunu bütün müesseseleri ve hükümleriyle resmen uygulayan en büyük ve en uzun ömürlü devlettir. İslâm hukukunun arazi rejimini de Hanefî mezhebi çerçevesinde, bazı yönlerini zamanın icap ve ihtiyaçlarına göre uyarlayarak tatbik etmiş ve toprak rejimini mimarideki emsalsiz eserleri gibi hukukî bir âbide olarak tarihe yazmıştır. Burada, **mazbata***sındaki ifadelerle, "araziye dair Osmanlı kanunları, daha önce zaman zaman İslâm hukukuna riayet edilerek çıkarılan yüce emirlerin ifade ettikleri kıymetli hükümlerden ibarettir ki cennetmekân Kanûnî Sultan Süleyman Han hazretlerinin ahd-i saltanatlarında ikmal olunmuştur" şeklinde tavsif edilen 1274 tarihli arazi kanunnâmesi esas alınarak, arazi tasnifi ve bu tasnifte yer alan arazi çeşitleri üzerinde durulacaktır.

Daha önce fıkıh kitaplarında ifadesini bulan ve İbn Kemal ile Osmanlı arazi rejiminin mimarı olan Ebüssüüd tarafından geliştirilen tasnife göre Osmanlı toprakları hukukî durumu bakımından beş çeşittir (AK, md. 1).

1. **Arâzî-i Memlûke.** Bunlarda mülkiyet hükümleri geçerlidir. Mâlikleri bu çeşit arazi üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilir ve sahih olarak vakıf da yapabilirler. Arâzî-i memlûkeyi beş grupta toplamak mümkündür. a) Köy ve şehir içlerinde bulunan bütün arsalarla köy ve

şehirlerin kenarlarında olup **tetimme-i süknâ** denilen yarım dönümlük (800 zira'lık) yerler (*Mecmûa-i Kavânin*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 968, vr. 6^b vd.). b) Aslında beytümâl arazisi iken ifraz edilerek ve şartlarına uyularak sahih temlik ile mülk haline getirilen arazi. c) Öşür arazisi; buna **arz-ı sadaka** da denir. Öşür arazisi Yemen gibi fetih sırasında gazilere tevzi ve temlik edilen yerlerdir. d) Haraç arazisi. Bu arazi fetih sırasında gayri müslim ahaliye bırakılan yerlerdir ki Irak arazisi buna misaldir. Buradan alınan haraç vergisi de **harâc-ı mukâseme** ve **harâc-ı muvazzaf** olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi, arazinin hâsîlatından yerin durumuna göre 1/10'dan 1/2'ye kadar alınmak üzere belirlenmiş olan vergidir. İkincisi ise arazi üzerine kesim usulü ile belirlenmiş olan muayyen miktar akçedir (AK, md. 2). Önceleri Mısır ve Şam arazisi de harâcî idi (AK, md. 2). e) "İzn-i sultânî" ile işleyen mülkü olmak üzere ihya edilen arâzî-i mevât (*Mecelle*, md. 1272).

2. **Arâzî-i Mîriyye.** Menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülen ve bazı yanlış sonuçlara varılan bu çeşit arazinin esası, İslâm hukukunun devlet reisine tanıdığı tercih hakkı ve beytümâl arazisi meselesidir. Mîrî arazi rejiminin hukukî mimarı Ebüssüüd'dur. Bu çeşit arazi, "rakabesi beytümâle ait bulunan ve tasarruf hakkı devlet tarafından mutasarrıflara ihale ve tefvîz edilen arazidir" şeklinde tarif edilebilir. Bunun aslı haraç arazisidir. Ebüssüüd'a göre mirî arazi rejiminin ilham kaynağı, Hanefîler dışındaki İslâm hukukçularının kabul ettikleri ve Hanefîler'in haraç arazisi dedikleri Irak arazisinin müslümanlara vakfedildiği görüşüdür. Ebüssüüd'un bu konudaki görüşlerini kısmen sadeleştirerek şöyle nakletmek mümkündür: "Bir kısmı daha vardır ki ne öşriyedir ne de açıklandığı şekilde harâciyedir. Ona arz-ı memleket derler. Aslı harâciyedir. Lâkin sahiplerine temlik olduğu takdirde öncüne mirasçılara taksim mecburiyeti doğacak ve her birine bir cüz'î parça düşüp taksimden sonra her birinin hissesine göre haraçların tevzii ve tayini zor, hatta belki de imkânsız olacaktır. Bu sebeple arazinin rakabesi müslümanların beytümâlî için alıkonulup reâyâya âriyet yoluyla verilip onlar işletirler. Öşür adıyla harâc-ı mukâsesmesini verirler. Mülkleri değildir. Bu arâzî-i mîrî demekle mâruftur. Sevâd-ı Irak'ın arazisi, bazı eimme-i dîn (diğer İslâm hukukçularını kastediyor) mezheplerinde bu ka-

bildendir" (*Kānūnnāme*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 988, vr. 10^{a-b}). Gerçekten de mîrî arazi ile diğer mezheplerin "müslümanlara vakıf" anlayışı arasında hemen hemen hiç fark yoktur. Her ikisinde de devlet araziye işletmeye vermekte ve gelirini müslümanların ihtiyaçlarına sarfetmektedir.

Osmanlı Devleti'nde çift akçesi (*muaccele*) adıyla alınan vergi harâc-ı muvazzaftır. Öşür adıyla alınan vergi ise harâc-ı mukâsemedir. Ziraata elverişli olmayan yerlerden bedel-i öşür, icâre-i zemîn veya mukâtaa adıyla kira bedeli mahiyetinde bir ücret alınır. Arâzî-i mîriyye şu dört gruptan oluşur: a) Fetih sırasında gayri müslim ahaliye veya gazilere bırakılmayıp beytül-mâl için alıkonan araziler. b) Mâlikleri mirasçısız, vasiyetsiz ve borçsuz vefat edip de beytül-mâl kalan araziler. c) Zaman aşımı ile mâliklerinin kim olduğu bilinmeyen ve beytül-mâl için zaptolunduğu belli olmayan araziler. d) Fetih sırasında iktâen temlik veya beytül-mâl için zaptolunduğu belli olmayan araziler (*AK*, md. 3, 8 vd.). Bunlara arâzî-i memleket, arz-ı taz'îf, mezâri-i şemsiyye (Suriye'de), arâzî-i beytül-mâl yahut yanlış olarak arâzî-i havz da denir. Öşür, harâcî ve mîrî arazilere hep birden arâzî-i sultâniyye adı verilir (Ali Haydar, sy. 86, s. 4077 vd.).

Arâzî-i mîriyyeye benzemekle beraber farklı özelliklere sahip olan iki çeşit arazi daha vardır: Arâzî-i havz ve arâzî-i ukriyye. Harâcî arazi sahiplerinden haraç vergisini vermeyenler arazilerini beytül-mâl teslim ederler. Devlet bu araziye işletir ve haraç payını aldıktan sonra kalan geliri sahiplerine verir. Bu çeşit arazilere arâzî-i havz denir. Bazıları bunu yanlış olarak mîrî arazinin eş anlamı zannetmişlerdir (bk. Ebüssuûd Efendi, *Risâle*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 156^b-157^a). Irak bölgesinde bazı arazi sahipleri topraklarını işletemeyince bunlar devlet tarafından zaptolunmuş, haracı devlete ve gelirin 1/20 veya 1/25 gibi belli bir hissesi de arazi sahiplerine verilmek üzere çiftçilere kiralanmıştır. Arazi sahiplerine verilen hissese *ukr*, bu araziye de arâzî-i ukriyye denmiştir (Serkiz, *Tahşiyeli Kavânîn*, I, 261-264).

3. Arâzî-i Mevkûfe. Vakıf arazi demektir. Bu da iki kısımdır. Birincisi mülk olup da mâlikleri tarafından vakfedilen arazidir ki arâzî-i mevkûfe-i sahîha adını alır. İkincisi ise devlet reisi yahut yetkili kıldığı bir makamın beytül-mâl'e ait mîrî

araziden bir kısmının gelirini, beytül-mâl'den istihkakı bulunan bir hayır cihetine tahsis etmesidir ki buna da arâzî-i mevkûfe-i gayr-i sahîha veya tahsisat kabildinden vakıf arazi denir. Bunun da muhtelif neveleri vardır (*AK*, md. 4).

4. Arâzî-i Metrûke. Kamuya terkedilmiş arazi olup iki kısımdır. Birincisi, herkesin faydalanması için terkedilmiş olan yerlerdir ki umumi yollar, sokaklarda oturulacak yerler, caddelerde boş bırakılan mahaller, yolculara mahsus olmak üzere bırakılan konak yerleri ve benzeri mahaller bu kabildendir. Bunlara arâzî-i mürfeka da denir. İkincisi belli bir köy, köyler yahut kasabaların bütûn ahalisine terkedilen ve ayrılan yerlerdir ki mera, yaylak ve kışlaklar bu kabildendir. Bu ikinci çeşide daha ziyade arâzî-i mahmiyye denir (*AK*, md. 5, 91-120; *Mecelle*, md. 1271).

5. Arâzî-i Mevât. Kimsenin tasarrufunda olmayan, belli bir köye yahut kasabaya tahsis edilmeyen ve iskân mahallinin en kenar noktasına tahminen 1.5 mil uzaklıkta bulunan boş arazilerdir. Bunun mukabili olarak kendisinden herhangi bir şekilde faydalanılan araziye arâzî-i âmire denir. Arâzî-i mevât ihya edilerek mülk yahut mîrî arazi haline getirilebilirler (*AK*, md. 1, 103-107; *Mecelle*, md. 1270-1291).

Arazi Üzerindeki Tasarruf Hakkı. Mülk arazide mâlikler temlikî tasarruf dahil her çeşit tasarruf hakkına sahiptirler. Arazinin rakabesi sahip ve mâlikî olan kimseye aittir. Diğer mallar gibi mirasla intikal eder; vakıf, rehin, bağışlama ve şüf'a gibi hükümler geçerli olur. Mülkiyeti nakleden akidler, miras, ihya, iktâ ve benzeri yollarla kazanılabilir. Ancak uzun süreli de olsa mücürret ziyedlik zaman aşımıyla iktisap sebebi olamaz.

Vakıf arazilerin sahih olanlarında mülkiyeti nakleden işlemlerden hiçbiri geçerli değildir. Kamu yararı ve vakfın maslahatının bulunduğu haller bunun dışındadır. Vakıf mallar üzerinde adı geçen tasarrufların dışındakileri yapmaya mütevellî yetkilidir; ancak bu kayıtlı ve sınırlı bir yetkidir. Gayri sahih vakıf arazilerde ise tasarruf şekli mîrî arazi hükümlerine benzer. Ancak arazinin şer'î ve örfî rûsûmâtı ile beraber tasarruf hakkı da vakfedilmişse o takdirde vakıf mütevellisi tasarrufa da yetkilidir. Bu tasarruftan kasıt rakabe üzerinde tasarruf değildir; zira rakabe yine devlete aittir.

Mîrî arazi, rakabesi devlete ait arazi olduğuna göre tasarruf hakkı da devlete ait olacaktır. Ancak devletin temlikî tasarruf yetkisi de belli şartlarla kayıtlıdır. Diğer tasarruf yetkilerini ise devlet bizzat kendisi kullanıp araziye işletebileceği gibi ahaliye süresiz kira ve benzeri bir akid ile devir (tefvîz) de edebilir. Devletin mîrî araziye işletmek üzere onu ahaliye öşür, tasma akçesi ve benzeri adlarla bilinen kira bedeliyle vermesine *tefvîz* denir. Mîrî arazinin tasarruf hakkını kiralayan ahalinin bu hakkı mücürret bir haktır. Sadece yine devletin belirlediği sınırlar çerçevesinde belli mirasçılara bedelsiz veya bedelli olarak intikal edebilir. Kiralayan kimse hayatta ise kendisi bu hakkını bedelli yahut bedelsiz olarak başkasına devredebilir ki bu devir işlemine *ferâğ* denir.

Arâzî-i metrûkede kimsenin tasarruf hakkı yoktur. Bu tür topraklar herkesin faydalandığı arazi olmaları bakımından devletin bunlar üzerindeki yetkisi, egemenlik hakkından doğan bir tanzim ve nezaret yetkisinden ibarettir.

Arâzî-i mevâtta da yine kimsenin tasarruf hakkı yoktur. Sadece devletin iznini almak şartıyla herkesin bu çeşit araziye ihya etme hakkı vardır.

Arazi Hukukunun Tedvinine Dair Bazı Çalışmalar. Osmanlı hukukunun temelini İslâm hukuku oluşturmaktadır. Arazi konusunda da durum aynıdır. Osmanlılar'a gelinceye kadar İslâm devletleri bu konuda fıkıh kitapları ve "el-ahkâmü's-sultâniyye" türünden eserlerdeki hükümleri uygulamışlardır. Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Ĥarâc*'ı bunun en belirgin örneğidir. Osmanlı hukukunda ise durum biraz farklıdır. Gerçi Osmanlılar'da da mülk arazi, sahih vakıf arazi, metrûk arazi ve mevât arazi konularında yine fıkıh kitapları gayri resmî kurallar hükmündedir. *Mecelle* (md. 1192-1291) ve arazi kânunnâmesi kısmen bu hükümleri tedvin etmiş bulunmaktadır. Osmanlı padişahlarının *ülû'l-emr*'in tanzim yetkisine dayanarak düzenledikleri emirler, fermanlar ve kanunlar daha ziyade mîrî ve gayri sahih vakıf arazi ile ilgilidir (*AK*, md. 2). Bunlar üzerindeki hukukî düzenlemeleri de Tanzimat'tan önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırmak gerekir.

Tanzimat'tan önce araziye dair olan eski kânunnâmelerin esaslarını, muhtelif tarihlerde padişaha arz edilen *telhis*'ler üzerine sâdir olan irâde-i seniyyelere dayanarak Dîvân-ı Hümâyûn defterlerine kayıt ve tescil edilen müteferrik

hükümler oluşturmaktadır. Bu hükümler, şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvaların eklenmesiyle bazı âlimler ve hukukçular tarafından "kanunnâme" adıyla meydana getirilen özel mecmualarda derlenmiştir. Bunlardan en muteber ve meşhur olanı, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında şeyhülislâmlık yapan Ebüssüüd'a atfedilenidir. Sultan III. Ahmed devrinde kaleme alınan ve 11 Zilkade 1117 (24 Şubat 1706) tarihinde padişaha arz edilen kanunnâme-i arâzi de meşhur kanunnâmelerdendir. Ömer Lütfi Barkan muhtelif livâlara ait birçok kanunnâmeyi tapu tahsis defterlerinden çıkararak, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinde Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları adıyla neşretmiş bulunmaktadır (İstanbul 1943).

Tanzimat'tan sonra çıkarılan ve araziyi ilgilendiren hukukî düzenlemeleri ise şöyle özetleyebiliriz: "Üç sene boz ve hâlî kalan arazinin müstahakk-ı tapu olmasından asâkir-i nizâmîyyenin istisnasına dair" 10 Cemâziyelâhîr 1263 (28 Mayıs 1847) tarihli tebliğ resmi; annenin arazisinde erkek ve kız evlâdın intikal hakları konusunda 14 Cemâziyelevvel 1263 tarihli tebliğ resmi; küçüklerin ana babalarından intikal eden araziye bâliğ olduktan sonra on seneye kadar dava edebileceklerine dair Muharrem 1264 tarihli kanun fıkrası; çocuksuz vefat edenlerin arazilerinde tapu hakkının cereyanı hususunda 23 Rebülevvel 1265 tarihli irâde-i seniyye; eski kanunnâmelerin özet halinde bir risâle şeklinde hazırlanması isteği üzerine Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey tarafından risâle şeklinde kaleme alınan ve *Ahkâm-ı Mer'îyye* ve *Kânûn-ı Sultânî* adlarıyla meşhur olan 23 Rebülevvel 1265 tarihli mecmûa; 11 Receb 1274 tarihli irâde-i seniyye; "vefâ-en ferâğ" hakkında 9 Ramazan 1274 tarihli nizamnâme; 23 Şevval 1274 tarihli arâzi kânunnâme-i hümâyunu; arazi kanunnâmesini tâdil eden muhtelif kanun maddeleri; arazinin teminat gösterilebileceği hakkında 27 Şâban 1286 ve 23 Ramazan 1286 tarihli nizamnâmeler; 17 Muharrem 1284 tarihli tevsi-i intikâl nizamnâmesi ve yine 17 Muharrem 1284 tarihli bilicâreteyn tasarruf olunan musakkafât ve müstegallât-ı vakfiyyenin tevsi-i intikaline dair kanun; 21 Şubat 1328 tarihli emvâl-i gayr-ı menkûlenin intikâlâtı hakkında kânûn-ı muvakkat ve araziye dolaylı olarak ilgilendiren muhtelif hukukî düzenlemeler (Serkiz, *Tahşiyeli Kavânin*, I, 115 vd.).

Osmanlı arazi rejimi bu devletin temel direklerinden biri olmuştur. Düzenli olduğu devirlerde devlet askerî, malî ve ekonomik bakımdan güçlü olmuş, arazi rejiminin yozlaşmış bozulduğu dönemlerde ise doğrudan arazi rejimiyle ilgili olan timarlı sipahilik gibi askerî teşkilâtlarla malî ve ekonomik durum da bozulmuştur. Bilhassa XIX. yüzyıl boyunca araziye ilişkin olarak yürürlüğe konan irade, nizamnâme ve kanunnâmelerde yer alan tedbirlerin ana çizgisi, mîrî araziye özel mülk arazi haline dönüştürme eğilimidir. 1274 (1858) tarihli arazi kanunu ile bu kanunla getirilen tedbirler mülk araziye dönüşüm eğilimini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "arz" md.; Wensinck, *Mu'cem*, "arz" md.; BA, *TD*, nr. 522; *Arâzi Kanunnâmesi (AK)*, md. 1-5, 8 vd., 91-121; *TMK*, md. 632; *Mecmûa-i Kavânin*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 968, vr. 1^a-11^b; *Kânûnî Sultan Süleyman Kânunnâmesi* [Cârullah Efendi], s. 16-20; Ebû Yûsuf, *el-Hârâc*, s. 30 vd., 68-69 vd.; Şâfiî, *el-Üm*, IV, 103-104, 181, 279; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57 vd., 70 vd., 177 vd.; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, III, 246-251; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 581-583 vd.; Ebüssüüd Efendi, *Risâle fî vakfi'l-arâzi*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 156^b-157^a; a.m.f., *Kânunnâme*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 988, vr. 10^a-b; Dâmad, *Mecma'u'l-enhur*, İstanbul 1893, I, 671; Karakoç Serkiz, *Külliyât-ı Kavânin*, TTK Ktp., dosya 1, Evr. 6092 vd.; a.m.f., *Tahşiyeli Kavânin*, İstanbul 1341 r./1343, I, 115 vd., 261-264; *Mecelle*, md. 1197-1291; Süleyman Südi, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, I, 45-53; Hâlis Eşref, *Külliyât-ı Şerh-i Kânûn-ı Arâzi*, İstanbul 1315, s. 5 vd.; Ali Haydar Efendi (Küçük), *Şerh-i Cedtd li-Kânûn-ı Arâzi*, İstanbul 1321, md. 1-5 şerhleri; Âtîf Efendi, *Kânunnâme-i Arâzi Şerhi*, İstanbul 1330; Pakalın, I, 65-79; Halil Cin, *Mîrî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara 1979; Ö. Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meşalesi*, I, İstanbul 1980; Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, s. 679 vd.; Ali Haydar, "Emvâl-i Gayr-ı Menkûle", *Ceride-i Adliyye*, sy. 86, Ankara 1329 r./1331, s. 4077 vd.; "Arz", *Mu.F.*, III, 112 vd.

HALİL CİN

ARAZİ KANUNNÂMESİ

Tanzimat döneminde hazırlanan
Osmanlı arazi kanunu.

Osmanlı Devleti'nde topraklar mülk, mîrî, vakıf, mevât ve metrûk arazi olmak üzere başlıca beş bölüme ayrılmıştır. Bunların arasında özellikle mülk ve mîrî topraklar büyük bir yer tutar. Gayri sahih vakıf topraklar da büyük bir yer kün teşkil etmekte ise de bunlar esas

itibariyle mîrî arazi olduklarından bu arazi içerisinde değerlendirilmektedir. Mülk araziye ait esaslar İslâm hukukunda düzenlenmiş ve fıkıh kitaplarında ele alınmış olduğu için bunların Osmanlı tarihi boyunca ayrıca kanunnâmeler halinde tedvinine ihtiyaç duyulmamıştır. Mîrî arazi ise aslında çıplak mülkiyeti (rakabe*) devlete ait ve bir kira ilişkisi içerisinde kullanımı mutasarrıflara devredilen arazi olduğundan bu arazinin tasarruf şekillerini, devir ve intikal esaslarını düzenleme yetkisi devlete ait olmuştur. Osmanlı tarihi boyunca da bu esaslar münferit fermanlar, hükümler ve kanunlar şeklinde belirlenmiştir (bk. ARAZİ). Tanzimat'tan sonra bu alanda bazı düzenlemeler yapılmıştır (bunlar için bk. Serkiz, I, 116 vd.). Bu düzenlemeleri bir araya getirmek amacıyla bir kanun hazırlanması düşünülmüş ve 23 Şevval 1274 (6 Haziran 1858) tarihli arazi kanunnâmesi (Kanunnâme-i Arâzi) bu şekilde meydana gelmiştir (metni için bk. *Düstâr*, Birinci tertip, I, 165 vd.; Serkiz, I, 178-254. *Düstâr*'da kanunun tarihi 7 Ramazan 1274 olarak verilmekte ise de bu, kanunu hazırlayan komisyonun tasarıyı Meclis-i Tanzimat'a takdim tarihidir. Tasarı 5 Şevval 1274 tarihli bir mezbata ile sadârete, sadâretten de 22 Şevval 1274 tarihli bir arz tezkiresi ile padişaha arz edilmiş ve 23 Şevval 1274'te tasdik edilerek yürürlüğe girmiştir).

Arazi kanunnâmesi, Tanzimat döneminde toprak hukuku esaslarını bir araya getirme çalışmalarının ikincisidir. Daha önce Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey tarafından 23 Rebülevvel 1265 (16 Şubat 1849) tarihli irâde-i seniyye üzerine arazi hukukunun yürürlükteki esasları *el-Ahkâmül-mer'îyye fî'l-arâzi'l-emîriyye* adlı risâlede bir araya getirilmiştir (İstanbul 1849; metni için bk. Serkiz, I, 130-160). Klasik fetva mecmuaları tarzında kaleme alınmış olan bu risâle bir kanun metninin şekil, yapı ve kullanım kolaylığından uzaktır. Muhtemelen bu risâlenin ihtiyacı karşılamaması ve bu konuda bazı yeni düzenlemelere gerek görülmesi, bir arazi kanununun hazırlanmasını zaruri kılmıştır. Kanunnâmeyi hazırlamak üzere önce Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında Tahsin, Ârif ve Seyyid Mehmed Rüşdü'den kurulu bir heyet teşkil edilmiştir. Heyet Dîvân-ı Hümâyun kaleminde bulunan bütün eski ve yeni arazi kanunlarını, bu konuda verilmiş fetvaları ve ayrıca belirli konularda teker teker